
УДК 811.161.2,06,373

Володимир Труб (м. Київ)

ПРО ОБМЕЖЕННЯ НА ВАРІАТИВНІСТЬ ВИДУ ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ ТА ДЕЯКІ ФУНКЦІЇ ВИДОВОГО ПРОТИСТАВЛЕННЯ

В статті розглянуто обмеження на варіативність виду дієслів, вжитих у позиції семантичного актанта іншого (зовнішнього) предиката, який підпорядковує дієслово або ж прилягає до нього. Досліджується також анафорична функція недоконаного виду як засобу нагадування про інформацію, про яку так чи інакше йшла мова в попередньому тексті.

Ключові слова: дієслівний вид, доконаний вид, недоконаний вид, видове протиставлення, анафорична функція.

I. Одне з поширених обмежень на варіативність видових дієслівних форм пов'язане з вживанням дієслова у позиції актанта іншого предиката. Типовим прикладом є випадки, коли те чи інше дієслово синтаксично підпорядковане іншому, яке виконує функцію головного предиката. Наприклад, головні предикати на зразок *вдаватися*, *постіпати* з, що вказують на досягнення мети, успішну реалізацію цілеспрямованої акції суб'єкта або інстанції, вимагають, щоб підпорядкований інфінітив, який позначає відповідну дію, було вжито у формі доконаного виду (ДОК). Адже за таких умов тільки форма ДОК засвідчує, що виконана дія досягла своєї мети. Пор. (1) *ЗС НАТО вдалося зловити (*ловити) Саддама Хусейна*; (2) *Влада поквапилася заарештувати (*заарештовувати) опозиціонера*.

З іншого боку, предикати, що позначають поступове надбання навички, вміння, звички, передбачають, що підпорядковане дієслово, яке вказує на дію, що її прагне опанувати суб'єкт, має фігурувати у формі недоконаного виду (НЕДОК). Адже мова йде про надбання постійної здатності, яку суб'єкт згодом застосовуватиме неодноразово. На багатократність здійснення таких дій якраз і указує підпорядковане дієслово у формі НЕДОК, яке реалізує значення ітеративності: (3) *Він вчиться танцювати (*зтанцювати, *потанцювати) вальс / Він на-*

вчився танцювати (*зтанцювати, *потанцювати) вальс; (4) Він зве- кає лягати (*лягти) вчасно / Він звук лягати (*лягти) вчасно; (5) Він при звичаївся їсти (*з'їсти) суші двома паличками. На відміну від при- звичаїтися, форма ДОК приловчитися указує на спонтанний одноразо- вий вдалий вияв спритності, досягнутий без попередніх тренувань, — пор. (6а) Він приловчився з'їсти (*їсти) суші двома паличками. Крім того, на відміну від при звичаїтися (у розглядуваному значенні), при- ловчитися утворює аспектуальну пару з формою НЕДОК приловчати- ся, що має ітеративне значення неодноразового прояву спонтанної спритності: (6б) Він (не раз) приловчався прогуювати лекції.

У той же час, якщо зовнішній предикат позначає не надбану, а по- стійну, здавна існуючу властивість, здатність до неодноразового здійс- нення якоїсь дії, то підпорядковане дієслово може уживатися у формі як ДОК, так і НЕДОК. За цих умов обидві дієслівні форми набувають те саме значення багатократності:

(7) Він любить танцювати (потанцювати.); Вона любить засо- лювати (засолити) свіжоморожену рибу; Йому подобається гуляти (по- гуляти) у надвечір'я; Він уміє наполягати (наполягти) на своєму; Він може піднімати (підняти) штангу вагою в 100 кг. Як бачимо, на відміну від прикладів, наведених раніше, в контексті таких головних предика- тів значення одноразовості, притаманне формам ДОК, придушється, що й пояснює нормативність всіх варіантів фраз, наведених у (7).

Проте якщо з контексту стає очевидним, що головний предикат указує на володіння яким-небудь правовим ресурсом, повноваження- ми, то тоді відмінність у видових формах підпорядкованого дієслова спричиняється і до різних осмислень. Форма ДОК указує на одноразо- вість потенційної дії: (8а) Він може (здатний, має можливість) вплину- ти на Ганну. А форма НЕДОК передбачає осмислення ітеративне: (8б) Він може (здатний, має можливість) впливати на Ганну.

У контексті предикатів ухвалення рішення можливість варіатив- ності виду підпорядкованого дієслова залежить від його семантичного типу. Якщо це дієслово є «моментальним» або належить до інших ти- пів, що не мають актуально-тривалого, процесуального значення, то воно нормативно уживається тільки у формі ДОК (мова йде про ви- падки, коли про відповідне рішення повідомляється вперше):

(9) Влада вирішила заарештувати (*заарештовувати) опозиціонера;

(10) Іван вирішив подарувати (*дарувати) їй вазу

Вживання в тому ж контексті форм НЕДОК цих дієслів свідчить про ухвалення рішення щодо низки однотипних дій з різними об'єк- тами, що підтверджується і множиною іменників, які заповнюють об'єктні валентності:

(11) Вони вирішили заарештовувати всіх підряд;

(12) Він вирішив дарувати їй квіти

Якщо ж ухвалюється рішення про єдину дію, що має процесуаль- ний характер, то підлегле дієслово, яке його позначає, може уживатися в обох видових формах:

- (13а) Він вирішив зліпити сніговика;
- (13б) Він вирішив ліпити сніговика;
- (14а) Вони вирішили створити єдину опозицію;
- (14б) Вони вирішили створювати єдину опозицію;
- (15а) Всім адекватним людям потрібно об'єднатися;
- (15б) Всім адекватним людям потрібно об'єднуватися

При цьому в (13а, 14а, 15а) фокус уваги зосереджений на гіпотетичному досягненні результату (сніговикові, єдиній опозиції, єдиному співтоваристві адекватних людей). А в (13б, 14б, 15б) у фокусі уваги знаходиться сам процес, націлений на отримання потрібного результату.

Серед ряду зовнішніх предикатів, які так чи інакше вказують на ухвалення вимушеного («непопулярного») рішення, виділяється безособове дієслово *доводитися*. Цікаво, що у нього відсутня інфінітивна форма ДОК. Тим часом в минулому часі його особові форми утворюють «нормальну» аспектуальну пару *доводилося / довелося*, в теперішньому часі, природно, можлива тільки форма НЕДОК *доводиться*, а в майбутньому — тільки форма ДОК *доведеться*. Характер інтерпретації конструкцій, що утворюються цим предикатом, також істотно залежить від семантичного типу підпорядкованого дієслова V, зокрема від того, має чи не має форма НЕДОК цього дієслова парадигматичне (словникове) видове значення ітеративності. Пор., наприклад, такі ітеративні дієслова руху як *ходити, їздити, плавати, літати* на відміну від *йти, їхати, плисти, летіти*. Можна виділити наступні види інтерпретацій з цим зовнішнім предикатом.

Форма ДОК зовнішнього предиката в минулому і майбутньому (*довелося, доведеться*) вказує на ухвалення рішення про одноразову дію, якщо форма НЕДОК керованого дієслова V не має парадигматичного ітеративного видового значення. За цих умов V може фігурувати в будь-якій видовій формі:

- (16а) *Довелося (доведеться) піти в магазин;*
- (16б) *Довелося (доведеться) йти в магазин;*
- (17а) *Довелося (доведеться) ви'кликати швидку допомогу;*
- (17б) *Довелося (доведеться) виклика́ти швидку допомогу*

Відзначимо, що в (16б, 17б), на відміну від (16а, 17а), актуалізується презумпція про стереотипну «алгоритмічність» дії, вираженої підлеглим дієсловом, — про те, що стандартним способом виходу з положення, що склалося, є похід в магазин або виклик швидкої допомоги.

Форма ДОК зовнішнього предиката у поєднанні з підпорядкованим дієсловом V в НЕДОК, яке має парадигматичне ітеративне видове значення, вказує на одноразове ухвалення рішення про виконання ряду однотипних дій:

- (18) *Довелося (доведеться) ходити в далекий магазин;*
- (19) *Довелося (доведеться) їздити до Львова*

Якщо ж кероване дієслово фігурує у формі ДОК, то відповідний предикативний комплекс вказує на ухвалення рішення про одноразову дію:

(20) Довелося (доведеться) сходити в далекий магазин;

(21) Довелося (доведеться) їздити до Львова

Нарешті форма НЕДОК зовнішнього предиката (*доводилося, доводиться*) завжди вимагає вживання керованого дієслова тільки у формі НЕДОК і указує на багаторазове ухвалення рішень про кожну з однотипних дій:

(22) Доводилося (доводиться) виклика́ти (*ви́кликати) швидку допомогу;

(23) Доводилося (доводиться) ходити (*сходити) в дальній магазин;

(24) Доводилося (доводиться) їздити (*з їздити) до Львова

Природно, що вживання форм НЕДОК *доводилося, доводиться*, а також ДОК в минулому часі *довелося* в кожному випадку свідчить не тільки про ухвалення рішення, але і про його виконання. А форма ДОК майбутнього часу *доведеться* виконує функцію «репортажу» про практичне міркування — рішення або пораду, як слід вчинити в ситуації, що склалася — пор. (16а — 16б), (17а — 17б), (20 — 21) або (в разі вживання підпорядкованого дієслова у формі НЕДОК з ітеративним значенням) — в майбутньому, яке не входить до «часу мовця» [1] — пор. (18 — 19).

У інших випадках дієслово буває семантично залежним від предиката-адвербіала. Прикладом таких зовнішніх предикатів є прислівники на зразок *даремно, дарма, надаремно, марно*, які в рематичній позиції нормативно указують на неуспішність спроби, позначеної дієсловом, до якого вони синтаксично прилягають. Зазвичай актантами таких адвербіальних предикатів є дієслова, які позначають неконтрольовані або слабко контрольовані дії. Нормативно вони мають уживатися в формі НЕДОК, оскільки у формі ДОК вони вказують на успішну спробу: (25) *Він її просив (прохав, умовляв, благав) марно (даремно, дарма, надаремно)*.

В той же час, як було показано в [3], в комунікативній позиції т.з. «атрибуту реми» деякі з цих прислівників набувають оцінного значення «запізнілого жалю», переводячи висловлення в діалогічний контекст. У такий спосіб констатується неадекватність доцільного розважання на етапі «зважування» (пор. [5: 54-71]) — помилковість позитивного рішення щодо виконання дії, про наслідки якої тепер доводиться жалкувати. За таких умов залежний предикат може уживатися як у формі НЕДОК, так і ДОК. У першому випадку мовець жалкує про саму здійснену спробу: (26) *Даремно (дарма) він її просив (прохав, умовляв, благав)*. У разі ж вживання форми ДОК мова йде про жаль з приводу вдалої спроби: (27) *Даремно (дарма) він її упрохав (умовив, ублагав)*.

В той же час прислівники *надаремно, марно, безуспішно* такого другого осмислення не допускають і в будь-якій комунікативній позиції зберігають значення невдалої спроби: (28а) *Надаремно (марно, безуспішно) він її просив (прохав, умовляв, благав)*. Вживання ж семантично залежного дієслова у формі ДОК перетворює речення на аномальне:

(28б) **Надаремно (марно, безуспішно) він її упростав (умовив, ублагав).* А діалогічний адвербіал *шкода* (як і «наративне» дієслово *жалкувати*) реалізує тільки значення негативної аксіологічної оцінки, також допускаючи варіювання видових форм свого актанта: (29а) *Шкода, що він її прохав(умовляв, благав);* (29б) *Шкода, що він її упростав (умовив, ублагав).*

Також цікавим є аналіз сполучуваності різних видових дієслівних форм з адвербіалом *поступово*. Його функція полягає в синхронному або ретроспективному віддзеркаленні плавної (без стрибків) зміни в перебігу процесу з погляду межі, якої він прагне досягнути. Подібно до прислівників *швидко, повільно*, детально досліджених, наприклад, в роботі [2], *поступово* характеризує зміну фаз дії або процесу і тому не може сполучатися з дієсловами, які позначають стани, гомогенні дії або процеси, з «моментальними» дієсловами і іншими предикатами, що не можуть мати актуально-тривалого осмислення — пор. (30) **Пароплав поступово гудів;* **Бабуся поступово сиділа в приймальні;* **Він поступово ходить (плаває);* **Він поступово дарує їй вазу* **Вона поступово виходить заміж за Івана;* **Човен поступово прибило до берега* і т. ін.

Нормативно, характеризуючи синхронний перебіг еволюційного процесу, *поступово* сполучається з формою НЕДОК, а ретроспективно вказуючи на досягнуту межу такого процесу, *поступово* вживається з дієсловом ДОК. Відтак цей прислівник начебто відображає найбільш поширене, «прототипове» уявлення про функціонування дієслівних видів: поєднуючись з формою НЕДОК, воно характеризує дію або процес в його розвитку, а з формою ДОК констатує «плавно» досягнуту межу або результат.

Проте було б помилкою думати, що це правило є універсальним і спрацьовує неухильно. Насправді сполучуваність цього адвербіала є достатньо вибірковою. Наприклад, *поступово* погано сполучається з позначеннями триваючих контрольованих дій: (31) ? *Потяг «Москва - Київ» поступово віддаляється від Москви;* ?*Потяг «Київ — Москва» поступово наближається до Москви.* При цьому видаються цілком допустимими фрази (32) *Потяг «Москва — Київ» швидко (поволі) віддаляється від Москви,* *Потяг «Київ — Москва» швидко (поволі) наближається до Москви.* Річ у тому, що речення на зразок (31) мало інформативні, тобто порушують постулат інформативності.

Поступово набагато краще поєднується з позначеннями слабко контрольованих дій і неконтрольованих процесів, коли мова йде про послідовні фази того, що відбувається з тією чи іншою особою чи об'єктом: (33) *Він поступово при звичаївся їсти суші двома паличками;* (34) *Астероїд поступово наближається до Землі.*

Виділяються три типи сполучуваності цього адвербіала.

1. *Поступово* сполучається і з формою НЕДОК, що вказує на триваючий процес або дію, і з формою ДОК, яка констатує досягнення межі:

(35) *Хлоп'яче куріння у дворі поступово переходить у звичку* → ...*поступово перейшло в звичку*; *Подібна практика поступово забувалася* → ...*поступово забулася*; *Гострота пережитого поступово згасає* → ...*поступово згасла*; *Стіна поступово руйнується* → *Стіна поступово зруйнувалася*; *Ви поступово позбуваєтеся звички насуплюватися і мружитися* → ...*поступово позбудетеся звички насуплюватися і мружитися*.

Для вказівки на початок поступової зміни використовуються предикати *почати, стати*:

(36) *З 11 червня життя почне поступово повертатися до нормального плину*; *Поступово починаєш симпатизувати всьому класу, в якому вона вчиться*; *Завдяки душевній підтримці Валентина Михайловича я поступово стала повертатися до життя*.

2. У випадках, коли прислівник поєднується з обома видовими формами, дієслівна форма ДОК не позначає межу відповідного процесу:

(37) *Човен поступово відносить у відкрите море* → ...*поступово віднесло у відкрите море*; *Напередодні кубка світу в Японії ціни на все поступово підвищуються* → . *поступово підвищилися* (не існує межі для підвищення цін); *Єднання диригента з оркестром зросло поступово, від концерту до концерту* → ... *зросло поступово...* (єднання з оркестром може бути безмежним); *Знайомство поступово поглиблюється* → ...*поступово поглиблюлося*, але: *Температура повітря поступово підвищується* → ...*поступово підвищилася до 25 градусів*.

3. Прислівник сполучається тільки з формою ДОК, яка вказує на досягнення межі, оскільки важко або неможливо позначити процес, який до нього призвів:

(38) *А потім він поступово став почувати удома*; *Перший шок поступово змінився німим питанням*.

II. У переважній більшості раніше розглянутих прикладів використання дієслівних форм НЕДОК було засобом первинної вказівки на дію, що позначається даним дієсловом. В той же час досить часто використання цих дієслівних форм виконує «анафоричну» функцію, тобто подібно до займенника указує на те, що так чи інакше (експліцитно або імпліцитно) було згадано раніше. У таких випадках форми НЕДОК стають одним із засобів маркування прагматичної презумпції. Найперше це стосується заперечення. Пор. фразу (39) *Вони не збираються його заарештувати (розстрілювати)*, яка, як і будь-яке заперечне речення, передбачає заздалегідь актуалізовану думку про те, що вони збираються його заарештувати (розстріляти). В той же час при вживанні підпорядкованої форми ДОК фраза стає аномальною: (39а) **Вони не збираються його заарештувати (розстріляти)*. Пор. також (40) *Вона не збирається виходити (*вийти) за нього заміж з раніше актуалізованою думкою, ніби вона хоче (збирається) вийти за нього заміж*.

Розгляньмо докладніше різні типи актуалізацій, властиві видовим формам «ментального» дієслова *заарештувати*, використовуючи приклади, переважно запозичені з Національного корпусу російської мови.

1. Речення містить повідомлення про реальну, фактивну подію:

(41) *Вчора його заарештували; Патрулю довелося заарештувати нетверезого лейтенанта.*

Дієслівні форми НЕДОК закономірно використовуються для вказівки на фактивне здійснення неодноразових однотипних дій:

(42) *Вони почали в масовому порядку заарештовувати грузин; І нас, націоналістів, відразу ж почали заарештовувати, вивозити; Повноваження, що передаються надзвичайним комісіям, дозволяли їм заарештовувати і розстрілювати без суду і слідства.*

2. Асертивна частина речення виконує функцію інтродукції — актуалізації у слухача ідеї про відповідну дію. При цьому можливі наступні варіанти:

2.1. Ідея про дію виходить від мовця: (43) *Влада вирішила заарештувати опозиціонера; Ця влада за що хочеш може заарештувати; Адже могли б заарештувати, а то й застрелити; Будь-якої хвилини можуть заарештувати за спекуляцію; За відмову від роботи, зрив виробництва та простої на ділянці з/к Інжектора заарештувати на три доби; Раз звинувачення пред'явлено, отже людину можна заарештувати;*

2.2. Ідея виходить не безпосередньо від мовця, а виникає у третіх осіб — учасників ситуації, про яку йде мова: (43а) *...Коли Жуков і з ним ще декілька осіб прийшли в кабінет до Сталіна, вони побачили явний переляк вождя: він подумав, що прийшли його арештовувати;* (44б) *Всі подумали: йде арештовувати когось;* (44в) *Ним ще й вісімнадцяти явно немає. Заарештовувати будете?*

2.3. Мова йде про реальний намір третіх осіб або про конкретні кроки, спрямовані на його здійснення: (45а) *А це нас заарештовувати йдуть — відповів Азazelло і випив стопку коньяку;* (45б) *А мене ж вчора заарештовувати приїздили;* (45в) *Німці з місцевими поліцаями прийшли його заарештовувати;* (45г) — *От добре! Йду арештовувати Янаєва, а понятих немає. Ходімо зі мною!;* (45д) *До думки маршала дослухалися ті, хто повинен був заарештовувати (заарештувати) Бориса Миколайовича.*

У прикладах, наведених в двох останніх підрозділах, актуалізація у слухача ідеї про дію (арешт) має не безпосередній, а опосередкований характер, тобто після її актуалізації у інших. Так, в 2.2. відображені моменти виникнення відповідної ідеї у третіх осіб. А в 2.3. показано, що у третіх осіб вона була актуалізована раніше — до тієї ситуації, яка описується в кожному прикладі з 2.3.

3. До моменту сприймання речення ідея вже актуалізована у слухача. За таких умов розрізняються наступні варіанти:

3.1 Реальна, виконана дія виступає як прагматична презумпція речення:

(46а) *Ось, пригадала: перш ніж заарештовувати (заарештувати) на них обкладення зробили (фактивна презумпція: 'їх заарештували');*; (46б) *В день заколоту Шетарді на саях з російськими гвардійцями за-*

арештовувати представників колишньої влади справді не їздив, він все-таки був послом іноземної держави (фактивна презумпція: 'російські гвардійці заарештували представників колишньої влади').

У прикладах з підрозділів 2.2, 2.3., 3.1 описуються ситуації, в яких знаходиться суб'єкт (або суб'єкти), що раніше здобули намір здійснити деяку дію (тут — арешт) і вже перейшли до реалізації цього наміру, виконуючи необхідну підготовчу акцію для досягнення своєї мети. Підготовча акція позначається головним предикатом, а переслідувана мета — його інфінітивним актантом у формі НЕДОК, який вказує на те, що мети **ще** не досягнуто (навіть якщо відомо, що згодом вона була реалізована — пор.(46а — 46б)). У найбільш ясній формі стан суб'єкта представлений в (45г), де суб'єкт-мовець повідомляє про свою мету і про етап шляху до її досягнення, на якому він перебуває у момент мовлення. В інших прикладах відображено емпатію до цього стану суб'єкта — уявлення про нього мовця або третіх осіб. У (45а — 45в, 45д, 46а — 46б) відображено їхнє знання про відповідну ситуацію, а в (44а — 44в) — інтерпретативна думка про неї.

3.2. У реченні висловлено певну думку відносно раніше актуалізованої ідеї про гіпотетичну дію: (47а) *Заарештовувати (заарештувати) можуть лише за кримінальне діяння*; (47б) *Ми не боролися за те, щоб не було арештів, якщо людина суспільно небезпечна, її потрібно заарештовувати* ('позитивна оцінка правомірності раніше актуалізованої ідеї');

3.4. Негативна оцінка істинності актуалізованої ідеї:

3.4.1. Імовірнісна негативна оцінка: (48а) *Заарештовувати за розкурювання на вулиці тебе навряд чи будуть = За розкурювання на вулиці тебе навряд чи заарештують; Вони не мають права за це заарештовувати.*

3.4.2. Однозначна негативна оцінка: (49а) *Вони навіть не думали його заарештовувати — просто розстріляли*; (49б) *Ніхто хлопця поки заарештовувати не буде*; (49в) *Заарештовувати жінку не стали*; (49г) *Викрадачів не стали заарештовувати, а призначили під нагляд командири частини*; (49д) *У країні залишилися тисячі функціонерів, яких поки ніхто не думає заарештовувати*; (49е) *Його не хотіли заарештовувати, оскільки він забезпечував на Сицилії політичну рівновагу* (тобто 'Влада хотіла не позбавляти його волі (хоча для цього й були підстави), а навпаки — щоб він залишався на волі. Причиною цього бажання влади було те, що він забезпечував на Сицилії політичну рівновагу').

Слід наголосити, що навіть якщо в певних ситуаціях можна вжити обидві видові форми (пор. (46а), (47а)), форма НЕДОК передбачає вищий ступінь актуалізації ідеї про дію, позначену дієсловом. Використання форми ДОК нормативно передбачає, що актуалізація відповідної ідеї відбувається в процесі сприйняття поточного речення, тоді як дієслово в НЕДОК частіше маркує її активацію в попередньому тексті.

У наведених прикладах актуалізація дії, яка засвідчує анафоричну функцію недоконаного виду, має часто спонтанний, не дуже аргументований, «підготовлений» характер. Так, в (49в) суб'єктом очікування

можливого арешту жінки є мовець, що виступає як сторонній спостерігач. Адже з (49в) однозначно ніяк не випливає, що такий план дій насправді був у тих, хто мав підстави і достатні повноваження для здійснення арешту. Наприклад, вони могли чи то передумати заарештовувати жінку, вирішити, що в цьому зникла необхідність (тобто перестати цього хотіти), чи то взагалі від самого початку не бачили в цьому необхідності. У прикладі (49г) йдеться про те, що відповідні інстанції для досягнення своєї мети використали інший спосіб (призначення викрадачів під нагляд командира частини), а не той, на який очікував мовець (арешт викрадачів). При цьому залишається невідомим, чи був арешт первинним планом цих інстанцій, або ж вони одразу обрали інший шлях.

Актуалізація набуває «більш плавних» рис, якщо в тексті послідовно відбиваються етапи («історія») цільового розважання замисленої дії. У такий спосіб відбиваються різні рівні втілення тієї самої ідеї у свідомості того самого суб'єкта (інстанції) — починаючи від чистого бажання до його здійснення. Це положення можна проілюструвати на прикладах двох послідовних етапів цільового розважання — практичного міркування і «зважування» [Труб 2007: 54 — 71]. Практичне міркування (ПМ) зазвичай пов'язане з пошуком шляху до досягнення поставленої мети *P* і може бути уподібнене до пошуку відповіді на окреме питання на зразок *Як досягти P?* або *Що (яке Q) слід зробити, щоб досягти P?* Таким чином, ПМ можна уподібнити здійсненню вибору з множини альтернатив. Прикладами отриманих рішень можуть слугувати фрази (50) *Він вирішив надіслати їй телеграму*; (51) *Батьки вирішили віддати дитину до музичної школи*, де підпорядковану предикацію, що позначає потрібну відповідь, нормативно подано у формі ДОК. У інших випадках етап пошуку потрібного рішення (тобто ще не прийнятого) може бути відображений в кооперативному режимі, коли воно підказується кимось іншим: (52) *Йому порадили надіслати їй телеграму*; (53) *Батькам порадили віддати дитину до музичної школи*.

На наступному етапі обдумування — «зважування» суб'єкт оцінює неминучі або можливі побічні ефекти від здійснення діяльності *Q*, що має спонукати до остаточного рішення про дію або відмову від неї. Цей етап уподібнюється до пошуку відповіді на загальне питання на зразок *Робити чи не робити Q?*, тобто пов'язаний з вибором тільки з двох альтернатив. Якщо отримано негативну відповідь, то вона кодується заперечною підпорядкованою предикацією у формі НЕДОК: (50а) *Він вирішив не надсилати їй телеграму*; (51а) *Батьки вирішили не віддавати дитини до музичної школи*. Як бачимо, в (50а–51а) зафіксовано відмову від дії, ідея про яку виникла на попередньому етапі — стадії ПМ. Аналогічним чином (за допомогою форми НЕДОК) позначається тенденція до негативного рішення на етапі обдумування, коли воно ще не прийняте остаточно (50б) *Він схиляється до того, щоб не надсилати їй телеграму*; (51б) *Батьки схиляються до того, щоб не віддавати дитини до музичної школи*. Так само форма НЕДОК маркує стадію обдумування — зважування, яка відбувається в кооперативному режимі: (52а)

Йому порадили не надсилати їй телеграму (Йому не радили надсилати їй телеграму); (53а) Батькам порадили не віддавати дитину до музичної школи (Батькам не радили віддавати дитину до музичної школи).

Ухвалення в результаті обдумування — зважування однозначного негативного рішення (пор. (50а) — (51а)) відображає реальну ментальну еволюцію в свідомості суб'єкта цільового розважання — відмову від реалізації первинного плану. Ця відмова може бути обумовлена принаймні трьома причинами:

1) суб'єкт просто передумав здійснювати Q, тобто це бажання у нього взагалі зникло (бажання посилати їй телеграму, віддавати дитину в музичну школу);

2) суб'єкт (або інстанція) віддав перевагу іншому способу досягнення своєї мети — пор. (54) *Він вирішив не надсилати їй телеграму, а подзвонити*. Пор. також (55) *Ми його не заарештуватимемо, просто налякаємо гарненько*;

3) суб'єкт вирішив, що здійснення запланованої дії призведе (або може призвести) до побічних ефектів, які знецінять її доцільність. За цих умов (50а) стає синонімічним (56) *Він не наважився надіслати (надсилати) їй телеграму*. В цьому випадку (на відміну від раніше розглянутих) передбачається, що бажання надіслати телеграму у суб'єкта не зникло, але можливі побічні ефекти від інформування адресата можуть украй негативно позначитися на важливішій для суб'єкта загальній (холістичній) оцінці ситуації, що склалася. Пор. також (57) *Влада не наважилася її заарештувати (заарештовувати)*, з чого не випливає, що влада не хотіла б її заарештувати, проте вважає її перебування на волі меншим злом в порівнянні з негативними наслідками її арешту.

Важливо наголосити, що таке потрактування є чинним для актантних предикатів, що позначають контрольовані дії або такі, які можна характеризувати як нейтральні з погляду ознаки контрольованості. У прикладах на зразок (56 — 57) та інших подібних передбачається, що суб'єкт або інстанція мають потенціал, цілком достатній для відсилання телеграми або здійснення арешту. Від виконання дії їх утримують тільки можливі або неминучі наслідки від досягнення її результату.

В той же час якщо актантний предикат позначає дію, яка із загальнолюдських поглядів вважається слабко контрольованою (пор. *вступати до університету, захищати докторську дисертацію* і т.ін.), то подібні речення дістають іншу інтерпретацію. Пор.:

(58) *Він не наважився вступати (*вступити) до університету*;

(59) *Він не наважився захищати (*захистити) докторську дисертацію*, де відмова від виконання дії вмотивована не небажаними наслідками від її результату, а побоюваннями, що потрібний результат не буде досягнуто, оскільки суб'єкт не упевнений, що його інтелектуальний ресурс виявиться достатнім для того, щоб стати студентом університету або отримати докторський ступінь. Саме тому в (58 — 59), на відміну від (56 — 57), підпорядкований предикат не можна вжити у формі ДОК, яка указує на досягнення мети відповідної дії.

У прикладах (56–57) зафіксовано результат обдумування — «зважування», який безпосередньо передує переходу до стадії наміру (якщо в результаті обдумування ухвалено позитивне рішення щодо виконання дії). А (58–59) відображають більш ранню стадію «ресурсного» зважування, що співвідноситься з практичним міркуванням, в процесі якого суб'єкт оцінює свої можливості.

Істотно, що в прикладах на зразок (56–57) обидві підпорядковані дієслівні форми (і ДОК, і НЕДОК) передбачають потенційне досягнення мети позначеної дії (інформування адресата, позбавлення волі). Тим часом в (58–59) єдино допустима форма НЕДОК указує тільки на потенційну спробу дії — вступу до ВИШу або захисту докторської. У (56–57) функцію протиставлення видових форм актантних предикатів природно інтерпретувати як відбиття різного ступеня актуалізації ідеї про відповідну дію. Форма НЕДОК передбачає, що думка про дію була найвірогідніше актуалізована у слухача в попередньому тексті, тоді як форма ДОК допускає можливість такої актуалізації в процесі сприйняття самого речення. В той же час в (58–59) підпорядкована форма НЕДОК допускає обидві стратегії актуалізації, а уточнення її характеру вимагає розгляду ширшого контексту. Відзначимо також, що у випадках на зразок (56–57) можливість попередньої актуалізації, на яку указує форма НЕДОК, видається вірогіднішою ще й тому, що ці речення відображають більш пізню стадію цільового розважання, ніж (58–59).

Відзначимо, що отримання на стадії зважування позитивної відповіді також допускає використання форми НЕДОК: (60) *Він вирішив надсилати їй телеграму* ≈ 'Те, що він вирішив надіслати їй телеграму, є вірним'.

Таким чином, можна констатувати різні функції вживання форм НЕДОК. Так, в прикладах (2.2. — 2.3) НЕДОК указує, що результату дії, позначеної актантним інфінітивом, **ще** не отримано. В інших прикладах форма НЕДОК маркує, як і в (60), потенційне досягнення відповідного результату (навіть у тих випадках, коли суб'єкт відмовляється від цього), а в (58 — 59) — тільки потенційну спробу його досягнення.

Прикладом зовнішнього предиката, який завжди передбачає попередню актуалізацію дії, позначеної підпорядкованим інфінітивом, є адвербіал *не можна* [Труб 2007: 94 — 127]. Важливо наголосити, що ця актуалізованість передбачена самим значенням адвербіала. До сфери його дії завжди входить інфінітив, що позначає дію, уявлення про яку було так чи інакше активовано раніше. При цьому різні значення *не можна* нормативно маркуються видовим протиставленням підпорядкованого дієслова. Конструкція *не можна Р (ДОК)* (пор. (61) *Не можна відкрити кран*) указує на неможливість здійснення відповідної акції або переходу в певний стан. В той же час структура *не можна Р (НЕДОК)* (пор. (62) *Не можна відкручувати кран*) указує на небажаність або неправомірність дії Р і спонукає до відмови від неї.

Джерело неоднозначності *не можна* слід шукати в його значенні. Як відомо, в роботі [Апресян 1974] було запропоновано просте і ефективне і тлумачення: *не можна* $\approx$ 'не можна'. Таким чином, неоднозначність *не можна* природно пов'язати з неоднозначністю компонента 'можна':

а) *можна1P* має суто потенційне значення, яке вказує на можливість, здатність до здійснення *P*, його принципову досяжність;

б) *можна2P* позначає той або інший вид «правової можливості», те, що *P* є дозволеним, правомірним.

При цьому форма ДОК підпорядкованого інфінітива при *не можна* активізує потенційне значення *можна*, тоді як форма НЕДОК активізує його правове значення.

Цікаво відзначити, що в широкому арсеналі мовних засобів, які виражають ту чи іншу заборону, предикатив *не можна* практично єдиний допускає видове протиставлення підпорядкованого предиката. Інші функціонально аналогічні лексичні комплекси, що також завжди передбачають попередню актуалізацію дії, яка підлягає забороні, не сполучаються з дієслівною формою ДОК:

(63) *не треба (не потрібно) туди ходити (*туди сходити);*
не слід туди ходити йти (*туди сходити);
не варто туди ходити йти (*туди сходити);
краще туди не ходити йти (*туди не сходити)

Цю закономірність можна пояснити таким чином. Форми *не треба, не потрібно, не слід, не варто, краще не*, на відміну від *не можна*, використовуються для вираження тільки власне заборони, завжди спираючись на однозначну презумпцію про те, що адресат здатний здійснити *P*. Таким чином, у цих форм відпадає необхідність в розрізненні значень 'можливість' / 'неможливість'. Як ми бачили, для *не можна* способом маркування його потенційного значення слугує підпорядкована форма *P* (ДОК). Тому поєднання цієї форми з розглядуваними лексичними комплексами призводить до інформаційної надлишковості, яка й пояснює аномальність відповідних виразів.

У цьому плані становить інтерес і питальний займенник *навіщо*, який у поєднанні з НЕДОК-інфінітивом, також відображає мовленнєвий режим негативного кооперативного зважування — адресовану суб'єктові репліку «напучення» про недоцільність виконання ухваленого раніше рішення: (64) *Навіщо тобі виїжджати (*виїхати)?*

Важливо наголосити, що відзначене видове протиставлення при *не можна* і інших адverbіалах не пов'язане з виразом власне видових значень. Наприклад, структура *не можна P(док)* вказує на неможливість навіть одноразової реалізації *P*, а структура *не можна P (недок)* спонукає до відмови навіть від одноразового здійснення *P*. Аналогічним чином компоненти *P (недок)*, підпорядковані формам *не треба (не потрібно, не слід, не варто, краще не)* можуть позначати як одноразові, так і багаторазові дії. В той же час ствердні форми цих предикатив здатні вільно підпорядковувати дієслівні форми і *P (док)*, і *P (недок)*, і в

цьому випадку видове протиставлення «спрацьовує» стандартно, розрізняючи власне видові значення. Ср.: (65) *Треба (потрібно) туди сходити / треба (потрібно) туди ходити; слід туди сходити /слід туди ходити; варто туди сходити / варто туди ходити; краще туди сходити / краще туди ходити*, де видове протиставлення однозначно пов'язане з виразом одноразовості / багаторазовості.

У діалогічному контексті для віддзеркалення запізнілого жалю з приводу dokonаної дії (тобто констатації помилковості прийнятого раніше позитивного рішення на етапі «зважування») може використовуватися підпорядковувальна конструкція *Не треба (не потрібно) було Q* – пор. (66) *Не треба було йому її підтримувати (*підтримати)*. В той же час, як ми бачили, при вираженні дуже близького (66) смислу за допомогою адвербіалів *дарма, даремно, шкода* варіативність видових форм семантично залежного особового дієслова цілком можлива: (67а) *Шкода, що він її підтримав*; (67б) *Шкода, що він її підтримував*. Як бачимо, в (67а) і (67б) протиставлення видових форм маркує одноразовість і неодноразовість підтримки. Тим часом в (66) форма НЕДОК *підтримувати* може вказувати як на один, так і на більш ніж один акт підтримки. Таким чином, позначення дієслівного актанта за допомогою особової форми (а не інфінітива) дає можливість точніше відображати прагматичну презумпцію.

І нарешті, як переконливо показано в [4: 66–83; 6: 247–291], анафорична функція НЕДОК яскраво виявляється при маркуванні вторинного спонування (зрозуміло, якщо при цьому зберігається ілокутивна функція спонування первинного). В той же час є підстави вважати, що ця закономірність спостерігається не в усіх слов'янських мовах. Так, якщо до нас хтось звертається, але ми не можемо відразу відреагувати (наприклад, зайняті розмовою з кимось іншим) і просимо нового співбесідника трохи почекати, то звільнившись, ми можемо сказати: *Так-так, кажіть (говоріть), я вас слухаю*. (В цьому випадку вживання наказової форми НЕДОК *кажіть (говоріть)* закономірно вмотивовано самою ситуацією – попереднім зверненням адресата до мовця). В той же час в болгарській мові в такій ситуації уживається форма ДОК: *Скажете!*

1. *Апресян Ю.Д.* Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира // Семиотика и информатика. – М., 1986 – Вып. 28. – С. 5 – 23.
2. *Богуславский И.М., Иомдин Л.Л.* Семантика медленности // Слово в тексте и в словаре. Сборник статей в честь 70-летия академика Ю.Д. Апресяна. М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 52 – 60.
3. *Зализняк Анна А.* Наречие *напрасно*: семантика и сочетаемость // *Metody formalne w opisie języków słowiańskich*. – Białystok, 1990. – S. 115 – 128.
4. *Падучева Е.В.* Семантические исследования: Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива. – М.: Языки русской культуры, 1996, 464с.
5. *Труб В.М.* Особливості семантичної інтерпретації лексики і висловлення (цільові, модальні, темпорально-просторові та оцінні аспекти). – Київ : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2007, 324 с.
6. *Шатуновский И.Б.* Проблемы русского вида. – М.: Языки славянских культур, 2009, 350 с.

Volodymyr Trub (Kyiv)

ABOUT RESTRICTIONS IN VARIABILITY OF ASPECT OF THE VERBAL FORMS AND SOME FUNCTIONS OF AN ASPECTUAL OPPOSITION

The paper deals with the restrictions in variability of aspect of the verbal forms being used in the position of semantic actant of another (external) predicate which can subordinate or adjoin the inner one. The author also investigates the anaphoric function of imperfect aspect as a means of referring to information which was in any event mentioned in the previous text.

Key words: verbal aspect, perfect aspect, imperfect aspect, aspectual opposition, anaphoric function.

Мовна мозаїка

ВИМАГАЄ ЧИ ПОТРЕБУЄ ?

У сучасному книжному вжитку помітно переважає дієслово **вимагати** зі значеннями «потребувати чого-небудь», «зумовлювати, передбачати що-небудь» тощо, пор.: *Будівництво метрополітену на Троєщину **вимагає** величезних коштів* (З газети); *Діти **вимагають** батьківської уваги та ласки* (Зі статті); *Присудок своєю семантико-синтаксичною валентністю **вимагає** підмета у формі називного відмінка* (З монографії); *Предикат у своїй змістовій структурі **вимагає** двох потенційних учасників для вираження певного стану* (З монографії). Тлумачний Словник української мови зафіксував троє значень дієслова **вимагати**: 1. Настирливо просити що-небудь у когось. 2. Ставити перед ким-небудь вимогу, пропонувати в категоричній формі зробити щось. 3. Зобов'язувати до чого-небудь, змушувати робити саме так (т.V., с. 427). Перші двоє значень виражають дії, до виконання яких категорично спонукає людина (пор.: *Аби трохи в матері забряжчало в калиточці, зараз і почне [дочка] **вимагати*** (Марко Вовчок); *Усі **вимагають** Кари злочинному* (М.Зеров), третє значення – це дія, до виконання якої спонукають обставини – закон, досвід, традиція тощо (пор.: *...він чемно відрекомендувався, як цього **вимагали** місцеві звичаї* (Ю.Смолич). У межах цього значення Словник подає лише відтінок «потребувати чого-небудь».

Але, як засвідчує українська мовна практика, значення потреби в чому-небудь виразніше, органічніше передає дієслово **потребувати** (пор.: *Київ **потребує** робочих рук*; *Дитяче книговидання **потребує** державної підтримки*; *Друкарня **потребує** паперу*) та прикметники **потрібний, потрібен, потрібна, потрібне, потрібні** (пор.: *Києву **потрібні** робочі руки*; *Дитячому книговиданню **потрібна** державна підтримка*; *Друкарні **потрібен** папір*). Якщо ж ідеться про зумовленість чого-небудь чимсь, то варто вживати дієслова **передбачати, зумовлювати, спричинювати** та ін., пор.: *Присудок **передбачає** підмета у формі називного відмінка*; *Предикат **зумовлює** своєю семантикою два непередикатні компоненти*.

Отже, замість дієслова **вимагати** зі значенням «відчувати, мати потребу в чому-небудь» вживаймо дієслово **потребувати** та прикметники **потрібний, потрібен, потрібна, потрібне, потрібні**. Пор. використання їх у згаданих на початку реченнях: *Будівництво метрополітену на Троєщину **потребує** величезних коштів*; *Для будівництва метрополітену на Троєщину **потрібні** величезні кошти*; *Діти **потребують** батьківської уваги та ласки*; *Дітям **потрібна** батьківська увага та ласка*.

Катерина Городенська